

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

МАЗУРЕНКО Світлана Вікторівна

УДК 347.68(477)

**СПАДКОВИЙ ДОГОВІР
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права Одеської національної юридичної академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України
ЛУЦЬ Володимир Васильович,
Академія муніципального управління,
завідувач кафедри цивільного права

кандидат юридичних наук, доцент
РЕЗНИЧЕНКО Семен Васильович,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ,
начальник кафедри цивільного та трудового
права

Провідна установа Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кафедра цивільного права (м. Київ).

Захист відбудеться "15 " *травня* 2004 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, каб. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий " 14 " квітня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Музиченко П. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кодифікація цивільного законодавства в Україні, важливою складовою частиною якої є реформа спадкового права, зумовлює активізацію наукових досліджень норм, пов'язаних з відповідною галуззю суспільних відносин, які традиційно вважалися одним з найбільш стабільних інститутів цивільного права.

Особливе місце серед норм цивільного права, які регулюють відносини спадкування, посідають ті норми, що стосуються спадкового договору, який є абсолютною новелою нового Цивільного кодексу України 2003 р., оскільки він не був передбачений ні Цивільним кодексом Української РСР 1922 р., ні Цивільним кодексом Української РСР 1963 р., ні іншими законодавчими актами в галузі регулювання спадкових відносин.

Запровадження цього договору, відомого законодавству багатьох європейських країн, можна визнати таким, що зумовлене потребами практики і, отже, є обґрунтованим з практичної точки зору.

У зв'язку з відсутністю у раніше чинному цивільному законодавстві відповідного інституту, а також фактично офіційним відкиданням ідей буржуазного права, що існувало раніше, питання теорії спадкового договору на момент прийняття нового ЦК України не були предметом досліджень, що зумовило спірність низки положень присвячених йому норм.

Оскільки спадковий договір належить до числа новел цивільного законодавства України, природно, виникли певні труднощі при з'ясуванні його сутності, значення, правової природи та місця у системі договорів цивільного права в Україні. З'ясування цих питань має не лише теоретичне, але і неабияке практичне значення, оскільки від розуміння характеру спадкового договору залежить формування нотаріальної та судової практики з цих питань.

Окремі публікації, головним чином, у вигляді коментарів, навчальних та науково-популярних видань тощо, з відповідної проблематики з'явилися лише після прийняття ЦК України. При ньому лише одна з них була присвячена виключно спадковому договору і мала характер порівняльного дослідження та критичного аналізу окремих аспектів цього нового інституту цивільного права України.

У кожному разі у всіх публікаціях, що з'явилися після запровадження спадкового договору в новому ЦК України, з одного боку, зазначалася виправданість врегулювання відповідних відносин у Цивільному кодексі, а з іншого, зверталася увага на недостатньо чітку і послідовну вирішеність низки питань, пов'язаних з цим договором. Очевидно, недоліки, які можуть вплинути на повноту захисту цивільних прав учасників відповідних відносин, мають бути усунені в процесі вдосконалення нового Цивільного кодексу. Разом з тим, оскільки вдеться про вже прийнятий Кодекс, наступні зміни і доповнення повинні мати виважений характер і бути надійно обґрунтованими.

Актуальність теми підвищується у зв'язку з тим, що з набуттям чинності ЦК України 2003 р. на практиці може виникнути чимало питань, пов'язаних з його укладенням спадкового договору, його змістом та виконанням, які потребуватимуть теоретичного та законодавчого уточнення. Зокрема, це: питання більш точного визначення самого поняття спадкового договору; аналіз особливостей вимог до осіб, які можуть бути відчужувачами та набувачами; встановлення меж розпорядження майном з боку відчужувача та вимог до набувача; з'ясування особливостей зміни, розірвання та припинення цього договору; співвідношення таких категорій, як спадковий договір, договір про довічне утримання та заповіт тощо.

В дисертаційному дослідженні були використані праці вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі цивільного права, римського приватного права, порівняльного правознавства: С.С. Алексеева, Ч.Н. Азімова, Б.С. Антимонова, М.Ю. Барщевського, В.В. Васильченка, С.І. Вільнянського, В.В. Вітрянського, Ю.М. Власова, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, В.К. Дроникова, О.А. Красавчикова, Н.С. Кузнецової, В.І. Курдиновського, В.В. Луця, В. Нікольського, І.Б. Новицького, В.О. Рясенцева, О.А. Підпригори, І.С. Перетерського, І.О. Покровського, Ю.В. Романця, З.В. Ромовської, Є.О. Рябокonia, Н.О. Саніахметової, М.М. Сібільова, В.І. Серебровського, Є.І. Фурси, Р.О. Халфіної, Є.О. Харитонова, Ю.С. Червоного, Б.Б. Черепакіна, Я.М. Шевченка, І.В. Шерешевського та ін.

Деякі з них присвячені аналізу інституту спадкування в цілому або головним його інститутам. Зокрема це праці Б.С. Антимонова, М.Ю. Барщевського, В.В. Васильченка, В.К. Дроникова, В.І. Курдиновського, В. Нікольського, Є.О. Рябокonia, С.Я. Фурси, Р.О. Халфіної, І.В. Шерешевського. У низці інших праць міститься розгляд питань договірної права, які мають суттєве значення для дослідження поняття та сутності спадкового договору (праці В.В. Вітрянського, В.В. Луця, Ю.В. Романця, М.М. Сібільова та ін.).

Але системного комплексного наукового дослідження інституту спадкового договору поки ще існує. Стан законодавчого регулювання спадкового договору та відсутність нотаріальної та судової практики зумовили здійснення цього дисертаційного дослідження в контексті наукового забезпечення цивільної реформи України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до напрямків наукових досліджень Одеської національної юридичної академії на 2001-2005 роки „Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави" (державний реєстраційний номер 0101U0001195). Тема дисертації безпосередньо відповідає плану наукових досліджень кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії в рамках теми: „Традиції приватного права України".

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування поняття, сутності та значення інституту спадкового договору в сучасних умовах, особливостей визначення предмета та суб'єктного складу спадкового договору, його місця в системі цивільного права України, а також особливостей його укладення, здійснення, зміни, розірвання та припинення.

Відповідно до поставленої мети в дисертаційному дослідженні формулюються такі завдання:

- проаналізувати теоретичне підґрунтя різноманітних концепцій, що стосуються системи договорів;
- визначити поняття, тлумачення змісту спадкового договору;
- визначити місце спадкового договору в системі цивільних договорів;
- здійснити всебічний аналіз чинного законодавства України та законодавства деяких інших країн, де має місце аналогічна українській, система цивільного права;
- виявити особливості, пов'язані з виконанням спадкового договору, та проблеми, які можуть виникнути в процесі застосування його на практиці;
- встановити специфіку суб'єктного складу спадкового договору;
- визначити засоби забезпечення виконання спадкового договору.

Об'єктом дослідження є інститут спадкового договору у цивільному праві України.

Предметом дослідження є правовідносини, які виникають у процесі укладення та виконання спадкового договору.

Методи дослідження. При здійсненні дисертаційного дослідження використовувалися загальнонауковий діалектичний метод, а також спеціальні наукові методи логічного, системно-структурного та порівняльного аналізу.

Загальнонауковий діалектичний метод дав можливість виявити місце спадкового договору в загальній системі цивільних правовідносин.

Використання методу логічного аналізу дозволило виокремити характерні юридичні риси такого правового явища, як спадковий договір.

Метод системно-структурного аналізу дозволив дослідити взаємозв'язок спадкового договору та інших договорів цивільного права в системі підстав виникнення спадкових правовідносин і тим самим надав можливість з'ясувати спадковий договір поміж інших категорій спадкового права України.

На основі методу порівняльного аналізу вдалося виявити генезис спадкового договору, спільні та відмінні риси у підходах до правового регулювання відповідних відносин в сучасному українському цивільному праві та інших правових системах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в Україні, з урахуванням основних напрямків реформи цивільного

законодавства, здійснено комплексне наукове дослідження інституту спадкового договору у цивільному праві України.

У ході здійсненого дослідження сформульовано ряд нових наукових положень та висновків:

вперше сформульована концепція спадкового договору, яка враховує сучасні тенденції розвитку цивільного права України;

вперше обґрунтована позиція про необхідність розрізнення правових категорій „договір про спадкування" та „спадковий договір";

з нових позицій охарактеризована правова природа виникнення спадкового договору;

вперше охарактеризовані особливості суб'єктного складу спадкового договору, суб'єктами якого є відчужувач і набувач;

запропоновані авторське визначення поняття спадкового договору та тлумачення змісту спадкового договору;

подальший розвиток одержали аналіз та систематизація передумов та наслідків укладення та виконання спадкового договору;

запропоновано рекомендації щодо необхідності вдосконалення змісту деяких норм ЦК України, присвячених регулюванню спадкового договору;

обґрунтована пропозиція щодо необхідності більш точного визначення правового становища особи, яка може призначатися відчужувачем для контролю за виконанням спадкового договору після його смерті;

конкретизовані класифікація цивільно-правових засобів забезпечення виконання спадкового договору та міри цивільної відповідальності за порушення виконання чи неналежного виконання спадкового договору.

Практичне значення одержаних результатів полягає насамперед в тому, що на підґрунті положень і висновків дисертаційного дослідження зроблено низку пропозицій щодо вдосконалення деяких норм нового Цивільного кодексу України. Внесено також пропозиції стосовно тлумачення положень законодавства судовою та нотаріальною практикою, для чого вказано критерії застосування певних норм у тих чи інших ситуаціях.

У науково-дослідній сфері одержані результати можуть стати основою для подальшого дослідження інституту спадкового договору. У навчальному процесі матеріали дисертації можуть бути застосовані при викладанні навчальної дисципліни „Цивільне та сімейне право", а також можуть бути використані для вдосконалення програм та навчальних планів, при підготовці підручників, навчальних і методичних посібників.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації, теоретичні та практичні висновки і рекомендації доповідалися і обговорювалися на міжнародних, республіканських і міжвузівських наукових конференціях і теоретичних семінарах: ювілейній науково-

практичній конференції „155-річний досвід підготовки правознавців на Півдні України" (Одеса, 2002 р.); міжнародній науково-методичній конференції „Римське право і сучасність" (Одеса, 2002 р.); II Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави" (Одеса, 2003 р.).

Публікації. Основні результати, отримані автором у процесі роботи над темою дисертації, викладено в 6 наукових статтях, п'ять з яких надруковані у виданнях, рекомендованих ВАК України, одна з яких виконана у співавторстві.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, 4 розділів, поділених на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертаційного дослідження складає 194 сторінки, а список використаних джерел, який включає 262 найменування - 22 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовуються актуальність і ступінь дослідження теми, визначені мета і задачі дослідження, об'єкт і предмет дослідження, обґрунтовуються наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, апробація результатів дослідження, зазначається кількість публікацій за темою дисертації.

Перший розділ дисертації „Огляд літератури за темою дисертації та характеристика методологічної основи дослідження" присвячено оглядові літератури та першоджерел, що стосуються категорії спадкового договору.

При зверненні до першого із зазначених напрямків досліджень привертає увагу майже повна відсутність в цивільному праві України наукових публікацій, присвячених спадковому договору. Така ситуація з публікаціями на цю тему, на думку авторки, пояснюється тим, що ні ЦК УРСР 1922 р., ні ЦК УРСР 1963 р. не містили норм, які регулювали б відповідні відносини, а отже не виникала і необхідність наукових розвідок із вказаної проблематики.

Виняток складають кілька наукових статей, коментарі до ЦК України 2003 р., а також навчальна література, де розглядаються відповідні питання.

Поняття, елементи, порядок укладення та виконання спадкового договору частково були предметом аналізу та коментування. Деякі з таких публікацій мають форму загальної характеристики цього інституту спадкового права, інші містять достатньо докладний коментар норм глави 90 ЦК України 2003 р. та розгляд низки питань, пов'язаних з їхнім запровадженням.

Навчальні, науково-популярні та навчально-методичні праці, що тією чи іншою мірою стосуються спадкового договору в цивільному праві України, вже через своє призначення не містять вичерпного або достатньо повного аналізу як самого договору, так і відносин, які виникають внаслідок укладення спадкового договору, при його виконанні, розірванні, припиненні тощо.

Праці науковців тих держав, у контексті трансформацій правових систем яких тривалий час розвивалися цивільне право та цивілістична думка України (Російська імперія, а потім СРСР), теж практично не містили досліджень категорії спадкового договору, невідомого ні російському імперському, ні радянському цивільному праву. Певним винятком на загальному тлі виглядають праця В.І. Курдиновського, присвячена договорам, пов'язаним із спадкуванням, та праця В. Нікольського, що стосується різноманітних питань спадкового права, у тому числі спадкового договору.

Зазначається, що наукові розвідки вказаних авторів можуть бути використані лише під певним кутом зору. І навіть не тому, що вони виконані у минулому та позаминулому століттях і їхня емпірична основа застаріла, але, головним чином, тому, що вони відповідно до методологічних підходів того часу присвячені, передусім, аналізу законодавства у цій галузі різних європейських країн, у першу чергу - Німеччини.

Оскільки категорія "спадкового договору" стосується двох більш загальних понять "договір" і "спадкування", у процесі дисертаційного дослідження, як зазначалося вище, була врахована також література, в якій розглядалися питання тих аспектів договірної та спадкового права, які мають відношення до проблематики дисертації.

Звичайно, дослідженнями вітчизняних цивілістів у цій галузі не вичерпується перелік праць, що містять принципові положення стосовно договірної права, які були враховані у процесі виконання цієї дисертації. Поміж творів правознавців інших країн, що містять корисну інформацію у цьому ракурсі, аналізу було піддано твори В. Антона, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, Є. Годеме, Н.М. Голованова, О.С. Йоффе, Ю.В. Романця, Р. Саватьє та ін.

Враховуючи ту обставину, що, оскільки більшість цивілістів пов'язують походження спадкового договору або з римським приватним правом, або з германським звичаєвим правом, у процесі дисертаційного дослідження аналізу піддавалися праці на цю тему у галузі романістики та "германістики", що створило серйозні передумови для дослідження існуючих точок зору, а також необхідну джерельну базу для аргументації позиції авторки з того чи іншого питання.

Що стосується романістики, то тут є значним обсяг загальної інформації. Ознайомлення з цими творами дозволило зробити висновок, що в них практично не згадується про існування категорії спадкового договору. Натомість, найчастіше ґрунтовно розглядаються спадкування за законом, формування ідеї спадкування за заповітом, проблема сполучення вільного формування заповідальних розпоряджень спадкодавцем з вимогами справедливості та розумності стосовно змісту заповіту тощо.

Певну увагу було приділено працям німецьких науковців Лампрехта, Фікера, а також праці Б. Панченка, в яких достатньо детально розглядаються питання походження та розвитку інститутів спадкового права, у тому числі, договорів, пов'язаних зі спадковими відносинами.

Підсумовуючи огляд літератури у галузях, що тією чи іншою мірою стосуються проблематики дисертаційного дослідження, зроблено висновок про те, що питання спадкового договору в цивільному праві України залишаються практично не дослідженими і потребують детального наукового аналізу.

Другий розділ “Загальна характеристика спадкового договору” складається із чотирьох підрозділів.

Підрозділ 2.1. “Правова природа спадкового договору” присвячено визначенню походження категорії спадкового договору, яке до останнього часу залишається нез'ясованим і викликає суперечки між фахівцями.

Робиться узагальнюючий висновок про те, що визначення походження категорії спадкового договору зводиться до двох підходів: або спадковий договір вважається таким, що веде свій родовід від часів римського приватного права, або його генезис пов'язують з ідеями германського звичаєвого права.

Зазначається, що деякі сучасні вітчизняні науковці виникнення спадкового договору пов'язують з правовими ідеями Стародавнього Риму (наприклад, фахівець у цій галузі В.В. Васильченко). Проте таке твердження викликає заперечення.

Обґрунтовується, що одним з найважливіших принципів спадкового права, сформованих у так званому класичному римському праві, була свобода заповіту, на що вказувалося у творах багатьох романістів.

Це ставить під сумнів саму можливість визнання ідеї спадкового договору в римському приватному праві, оскільки римська юриспруденція формувала цей принцип не одну сотню років. Тож, навряд чи при властивому їй консерватизмові вона була готова сформулювати положення про спадковий договір, що означало руйнування принципового правила, виробленого протягом століть.

Робиться висновок про те, що зазначена позиція потребує спеціального обґрунтування і додаткових доказів з поглибленим аналізом інших римських першоджерел, крім тих, що перебувають зараз у науковому обігові.

Натомість про більш пізнє (і вже "неримське") походження спадкового договору свідчить та обставина, що його появу нерідко пов'язують з рецепцією римського права у Німеччині. Тоді римське право розглядалося як власне право "Священної римської імперії", у зв'язку з чим йшлося про "класичне римське право" і "німецьке римське право", яке фактично було римським правом, адаптованим, зміненим та пристосованим до умов

тодішньої Німеччини. Здійснений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що категорія спадкового договору з'явилася у більш пізні часи та в інших правових системах, але ж ніяк не в римському приватному праві.

Звертається увага також на ту обставину, що спадковий договір є породженням не просто звичаєвого германського права, а продуктом правової думки і законотворчості в достатньо розвинутих правових системах.

Спадкові договори, як результат вільного волевиявлення особи відносно розпорядження своїм майном на випадок смерті, міг з'явитися лише після визнання значної межі розсуду особи щодо розпорядження своїм майном, а також за умов наявності високо розвинутої правової думки. Тому вони і могли з'явитися лише на межі настання нового часу в правових системах європейських країн того часу.

Зазначається, що так звані "договори про спадкування" у їхніх тих чи інших різновидах відомі цивільному праву багатьох європейських країн (Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії та ін.). Тобто, вони є властивими для правових систем, що належать до різних правових родин: центральноєвропейської (германської), романської, східноєвропейської правових сімей приватного права, що свідчить про його достатньо високу практичну значущість.

У підрозділі 2.2 "Поняття спадкового договору" охарактеризовані поняття спадкового договору та його властивості, які ґрунтуються на загальних положеннях визначення та характерних рисах договору в сучасному цивільному праві.

Аналізу піддано предмет спадкового договору, зокрема, питання про те, чи входять обов'язки набувача до предмета спадкового договору, чи вони є лише своєрідною компенсацією відчужувачеві за те, що він передає майно у власність набувача. Внаслідок цього зроблено висновок про те, що предметом спадкового договору є як набуття права власності на майно відчужувача, так і дії (виконання робіт, надання послуг тощо) набувача.

Досліджено також особливості визначення предмета спадкового договору, укладеного за участю подружжя.

Розглянуто ситуації, коли предметом спадкового договору є майно, яке перебуває в особистій власності одного з подружжя, та майно, яке належить на праві спільної сумісної власності подружжя.

Відповідний аналіз здійснено з врахуванням того, що предметом спадкового договору, де відчужувачами є подружжя, може також бути майно, яке знаходиться в спільній частковій власності подружжя. Крім цього, предметом спадкового договору, де відчужувачами є подружжя, може також бути майно, що перебуває у спільній частковій власності подружжя. Особливості спадкування майна, яке належить подружжю на праві спільної часткової власності, залежать від того, чи відбувся виділ так званої "реальної частки", чи ні.

У підрозділі 2.3. “Особливості суб'єктного складу спадкового договору”

розглядаються й аналізуються суб'єкти спадкового договору, якими є відчужувач і набувач.

Слід відзначити, що відчужувачем у спадковому договорі може бути: подружжя, один з подружжя та інша особа. Але на практиці можуть виникнути непорозуміння, які виражатимуться в необґрунтованих вимогах визнати відчужувачем юридичну особу. Тому авторкою запропоновано частину 1 ст. 1303 ЦК України викласти в такій редакції: „Відчужувачем у спадковому договорі може бути фізична особа, в тому числі подружжя, або один з подружжя”.

Оскільки у главі 90 ЦК України не сформульовані вимоги до особи відчужувача, виникає питання про те, якими вони мають бути. У зв'язку з цим аналізуються категорії правоздатності і дієздатності, що приводить до висновку про те, що відчужувач повинен мати не лише правоздатність, але і цивільну дієздатність. Щодо питання про наявність такої здатності у фізичних осіб з іншим обсягом дієздатності, зазначається, що при спадковому договорі йдеться про відплатний перехід майна після смерті відчужувача до набувача, що може бути в інтересах саме особи з неповною дієздатністю.

Обґрунтовано, що в цьому випадку мають застосовуватися загальні правила про укладення правочинів від імені малолітніх, неповнолітніх та інших осіб з обмеженою дієздатністю, встановлені ст. 71 ЦК України.

Проаналізовано, що відчужувачами за спадковим договором можуть бути не лише поодинокі фізичні особи, але також подружжя або один із подружжя. Тому аналізу піддано правовий режим майна подружжя, який визначається як комплекс правових засобів, що встановлюють засади правового регулювання відносин щодо спільного і роздільного майна подружжя та захисту їх порушених прав.

Зазначається, що набувачем у спадковому договорі, як вказано у частині 2 ст. 1303 ЦК України, може бути фізична або юридична особа.

Звертається увага на те, що на відміну від відчужувача набувачем може бути не кожна правоздатна фізична особа, а лише та, яка має повну цивільну дієздатність. Такий висновок випливає з того, що від набувача за умовами спадкового договору вимагається виконання певних дій матеріального або нематеріального характеру (надання матеріальної допомоги; дотримання ритуалу поховання відчужувача, застереженого ним; виконання дій, спрямованих на досягнення певної загальнокорисної мети тощо).

Слід відзначити, що юридична особа, за загальним правилом, може бути набувачем у спадковому договорі, якщо тільки її цивільна правоздатність не обмежена спеціальним законом, судом або установчими документами цієї юридичної особи. Органи юридичної особи формують і виражають її волю, тому саме через ці органи, за їх допомогою, їхніми діями

юридична особа здобуває цивільні права і приймає цивільні обов'язки, зокрема, за спадковим договором.

Підрозділ 2.4. “Спадковий договір в системі підстав виникнення цивільних прав та обов'язків у цивільному праві України” присвячено з'ясуванню місця спадкового договору в системі цивільного права України, яке має не тільки велике теоретичне, але й важливе практичне значення. Від того, до якого типу та виду договорів належить спадковий договір, залежить можливість застосування до регулювання відповідних відносин, пов'язаних з ним, загальних положень про певний тип договору.

Привертається увага до загальних положень про класифікацію договорів у сучасному цивільному праві (і українському цивільному праві, у тому числі), яка в науковій та навчальній літературі здійснюється за різними підставами з метою визначення видової приналежності спадкового договору з вказівкою на ті види та різновиди договорів, які згадуються в цивільному законодавстві, передусім, у Цивільному кодексі України 2003 р., який, разом з тим, містить і спеціальні положення про спадковий договір.

Обґрунтовано, що спадковий договір не належить до жодної із вказаних в дисертаційному дослідженні груп договорів, а є за своєю сутністю "нетиповим договором" цивільного права.

На існування таких договорів вже зверталася увага в цивілістичній літературі, де нетипові договори виокремлювалися за ознаками особливого характеру вираження волі, комплексності елементів різних правовідносин, ретроспективного характеру виникнення правовідносин, невідповідності звичайному розумінню договірних відносин цивільного права тощо.

Оскільки договори пов'язані з категорією зобов'язання, особлива увага приділена розглядові характеристики поняття та сутності зобов'язань. При цьому зазначається, що у цих відносинах на підставі спадкового договору об'єднані два договори: 1) договір про виконання дій набувачем, який породжує відповідні зобов'язання, змістом яких є дії набувача; 2) договір про передачу права власності на майно відчужувача після його смерті.

Розділ третій “Укладення, зміна та розірвання спадкового договору” складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. “Укладення спадкового договору” проаналізовано визначення умов, на яких укладається спадковий договір, вимоги до його змісту, а також вимоги до форми спадкового договору.

Укладення спадкового договору проаналізоване у двох аспектах: 1) визначення змісту угоди сторін, а відтак і змісту відповідних правовідносин, які впливають на його основі; 2) встановлення особливостей і правового значення процедури оформлення спадкового договору.

Зазначається, що чітке визначення умов, на яких укладається спадковий

договір, має суттєве значення, оскільки від цього залежать встановлення переліку конкретних договірних прав і обов'язків сторін цього договору, а також вимоги стосовно належного виконання зобов'язань.

Акцентується увага на тому, що вимоги до змісту спадкового договору, яких мають дотримуватися при його укладенні, встановлені з урахуванням загального положення цивільного права, зводяться до трьох основних груп: істотні, звичайні і випадкові.

Зазначається, що спадковий договір за своєю сутністю є відплатним договором, отже недотримання сторонами угоди такої умови, як покладення на набувача обов'язку вчинити певні дії, свідчить про відсутність самого спадкового договору.

Проаналізовано, що для укладення спадкового договору необхідне досягнення згоди сторін по всіх істотних його умовах, якими є визначення майна, що має перейти до набувача після смерті відчужувача, визначення переліку, характеру, порядку і строку виконання дій набувачем. Аналізу піддано також звичайні і випадкові умови спадкового договору, його форма, розглянуто основні питання нотаріального провадження.

У підрозділі 3.2. "Зміна і припинення спадкового договору" основна увага присвячена аналізу загальних і спеціальних підстав зміни та припинення спадкового договору.

Зазначається, що зміна і припинення спадкового договору можливі на загальних або на спеціальних підставах. Оскільки спадковий договір є підставою виникнення зобов'язань, то при вирішенні питань його зміни, розірвання, припинення тощо мають враховуватися відповідні загальні вимоги щодо зобов'язань.

Робиться висновок, що оскільки спадковий договір за своєю природою є двостороннє зобов'язуючим (або взаємним), тобто таким, в якому кожна із сторін у зобов'язанні має одночасно і права, і обов'язки, то на практиці виділити щодо нього окремо поступку права або переведення боргу не завжди можливо. Тому в таких випадках виникає певний гібрид - суміш двох цих інститутів, який в літературі пропонується позначати узагальнюючим терміном "заміна сторони у договорі (зобов'язанні)". Що стосується заміни кредитора, яким до моменту своєї смерті є відчужувач, а після смерті останнього - набувач, то тут слід звернути увагу на таке: заміна кредитора можлива у випадках, коли це не заборонено договором або законом. Так, ст. 515 ЦК України не допускає заміну кредитора в зобов'язанні, яке нерозривно пов'язане із особою кредитора. Це означає, що у випадках, коли сторони спадкового договору пов'язують його вимоги з особистістю одне одного, заміна сторін у ньому неможлива, особливо, коли йдеться про заміну відчужувача. Детальному аналізу піддано припинення спадкового договору.

У підрозділі 3.3 "Розірвання спадкового договору" основну увагу приділено підставам розірвання спадкового договору та його наслідкам.

При аналізові підстав розірвання договору слід зазначити, що такою є зміна обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору. У цьому випадку договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлене договором або не впливає із суті зобов'язання (ст. 652 ЦК України). Стосовно спадкового договору ці вимоги конкретизовані у положеннях ст. 1308 ЦК України, якою передбачається, що спадковий договір може бути розірваний в односторонньому порядку як на вимогу відчужувача, так і на вимогу набувача.

Підкреслюється, що спадковий договір може бути розірвано судом як на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень, так і на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

Звертається увага на те, що можливість такого розірвання договору на вимогу відчужувача іноді пов'язується з невиконанням набувачем його розпоряджень, тобто застосовується як санкція за правопорушення, яка водночас є засобом захисту інтересів відчужувача. Разом з тим, розірвання спадкового договору на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача не є санкцією за порушення договору, а служить лише засобом захисту інтересів набувача.

Зазначається, що розірвання спадкового договору судом на вимогу відчужувача внаслідок невиконання набувачем його розпоряджень через обставини не є санкцією за правопорушення, оскільки йдеться саме про захист прав відчужувача.

Розділ четвертий „Виконання спадкового договору“ складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 4.1. „Загальні положення про виконання зобов'язань, що виникли зі спадкового договору“ присвячений з'ясуванню змісту договору, тобто його тлумачення, і забезпечення дотримання вимог щодо характеру і порядку виконання спадкового договору.

Робиться висновок про те, що суб'єктами тлумачення спадкового договору, передусім, є його сторони: саме вони найкраще знають, якою була їхня воля, що дійсно малося на увазі при укладенні правочину і що вони збиралися виразити через волевиявлення. Разом з тим, кожен з його учасників може мати своє бачення як власного волевиявлення, так і волевиявлення контрагента (контрагентів) по договору. Тому у цьому випадку тлумачення договору на вимогу одного, обох або усіх учасників договору рішення про тлумачення змісту правочину може постановити суд.

Зазначається, що суттєве значення для теорії цивільного права України має питання тлумачення спадкового договору після смерті відчужувача.

Звертається увага на ту обставину, що в частині 2 ст. 213 ЦК України згадується про можливість тлумачення правочину судом лише на вимогу "однієї або обох сторін правочину". За буквальним змістом вказаної норми виходить, що тлумачення спадкового договору після смерті відчужувача може вимагати лише набувач. Однак такий висновок суперечить сутності цих відносин і може потягти ущемлення прав інших осіб. Це питання не може бути вирішене і за допомогою застосування аналогії закону з використанням норм про тлумачення заповіту, оскільки ст. 1256 ЦК України "Тлумачення заповіту" також відсилає до правил ст. 213 ЦК України. Тому з урахуванням сказаного у ЦК України авторкою пропонується запровадити спеціальну норму "Тлумачення спадкового договору", в якій передбачити, що права вимагати тлумачення спадкового договору мають не лише його сторони, але й інші заінтересовані особи.

Підрозділ 4.2. „Спеціальні засоби забезпечення виконання спадкового договору” присвячено аналізу спеціальних засобів забезпечення виконання спадкового договору та їхніх характерних рис.

Звертається увага на те, що забезпечення виконання спадкового договору можливе шляхом використання", а) загальних засобів забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України), б) спеціальних засобів, встановлених законом (ст. 1307 ЦК України) саме для цих відносин; в) мір цивільної відповідальності, передбачених за порушення зобов'язань (глава 51 ЦК України).

Оскільки права відчужувача можуть бути захищені за допомогою застосування загальних правил глави 49 ЦК України "Забезпечення виконання зобов'язань", а також наданою відчужувачу частиною 1 ст. 1308 ЦК можливістю вимагати розірвання спадкового договору судом у випадку невиконання набувачем його розпоряджень, основну увагу у цьому підрозділі приділено аналізу спеціальних засобів забезпечення виконання спадкового договору на користь набувача.

При аналізі різних засобів забезпечення спадкового договору зазначається, що, зокрема, має йтися, наприклад, не про заставу майна, тобто не про виникнення заставних правовідносин, а саме про використання специфічного засобу захисту майнових прав набувача, який має свою назву - "заборона відчуження майна". До інших передбачених законом випадків належить також і посвідчення спадкового договору тощо.

Робиться висновок, що ще однією мірою щодо забезпечення прав набувача є визнання заповіту, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, нікчемним (частина 2 ст. 1307 України).

У підрозділі 4.3. "Загальні засоби забезпечення виконання зобов'язань по спадковому договору" проаналізовані характерні риси загальних засобів забезпечення зобов'язань та їхні прояви у спадковому договорі, які можуть бути у формі неустойки, завдатку, застави, поруки, гарантії, притримання.

Зазначається, що для забезпечення виконання спадкового договору існують правові можливості стимулювання, які мають загальний характер, оскільки стосуються будь-якого договору, в тому числі, і спадкового.

Звертається увага на те, що за їх допомогою можуть забезпечуватися інтереси учасників цього договору лише до того часу, поки відносини сторін мають характер зобов'язання, тобто, до моменту смерті відчужувача. За допомогою загальних засобів забезпечення зобов'язань може забезпечуватися виконання спадкового договору, передусім, набувачем.

Підкреслюється, що характерною властивістю загальних засобів забезпечення виконання договору в цілому є те, що всі вони мають додатковий (акцесорний) характер і залежать від основного зобов'язання: при недійсності або припиненні останнього вони також припиняють свою дію. Стосовно спадкового договору це означає, що засоби, вказані у главі 49 ЦК, можуть застосовуватися лише за умови його законності та оформлення в нотаріальному порядку, оскільки без дотримання цих умов спадковий договір є недійсним.

Робиться висновок, що важливою рисою засобів забезпечення виконання зобов'язань є також те, що обраний сторонами спосіб забезпечення має бути письмово зафіксований або у самому зобов'язанні, на забезпечення якого він спрямований, або додатковою угодою між цими особами.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано найбільш істотні положення і пропозиції, отримані в результаті дисертаційного дослідження цієї теми. Поміж них, зокрема, такі.

1. Аналіз регулювання подібних відносин в інших правових системах з метою з'ясування генезису спадкового договору в цивільному праві України свідчить, що інститут спадкового договору не існував ні в римському приватному праві, ні в німецькому звичаєвому праву, ні в інших європейських правових системах. Його поява в цивільному законодавстві України є результатом творчого переосмислення загальних положень речевого та спадкового права, внаслідок чого спадковий договір можна вважати оригінальним інститутом сучасного українського цивільного права.

2. Аналіз поняття та розуміння сутності спадкового договору свідчить, що принципово важливим є розрізнення так званих "договорів про спадкування" та "спадкового договору". Поняттям "договорів про спадкування" охоплюється низка угод, що укладаються між спадкодавцем

та особами, яким він бажає передати майно після своєї смерті, зокрема, про призначення цих осіб у майбутньому спадкоємцями, про визначення умов, на яких настає спадкування за заповітом тощо. Натомість призначення спадкового договору полягає у встановленні взаємних зобов'язань між відчужувачем майна, який бажає передати його після смерті певній особі на умовах зустрічного виконання визначених дій, та набувачем, який набуває майно за умови виконання умов спадкового договору.

3. Однією з особливостей при укладенні спадкового договору є існування загрози порушення права на обов'язкову частку, що робить необхідним після набуття чинності Цивільним кодексом України застосування аналогії закону і права та поширення дії норм спадкового права, що регулюють право на обов'язкову частку в спадщині, на відносини, які виникають зі спадкового договору.

4. Подальші розвиток і вдосконалення інституту спадкового договору в цивільному праві України мають відбуватися не шляхом прямого запозичення норм законодавства зарубіжних країн, а шляхом критичного їх переосмислення з врахуванням положення про відмінності між поняттям „договори про спадкування“, властивим для більшості європейських правових систем, і поняттям „спадковий договір“, запровадженим у цивільне законодавство України.

5. Аналіз підстав виникнення спадкових правовідносин свідчить, що в цивільному праві України співіснують декілька підстав виникнення прав і обов'язків спадкоємців та інших осіб на майно померлого: вказівка закону, заповіт, заповідальний відказ, спадковий договір, договір довічного утримання тощо. Але спадковий договір посідає особливе місце поміж цих та інших юридичних фактів, що тягнуть виникнення права на майно небіжчика. Це пояснюється тим, що спадковий договір поєднує в собі елементи речевого і зобов'язального правочину, внаслідок чого виникнення права власності на спадкове майно може виникати після смерті відчужувача раніше за виконання зобов'язання набувачем.

6. З аналізу засобів забезпечення належного виконання спадкового договору впливає необхідність врахування в процесі подальшого вдосконалення цивільного законодавства України необхідності більш точного визначення правового становища особи, яка може призначатися відчужувачем для контролю за виконанням спадкового договору після його смерті, оскільки тенденція трактування такої особи, як "ніби виконувача заповіту", що починає формуватися у вітчизняній літературі, не враховує особливостей відносин, які виникають у цьому випадку.

7. Деякі норми, присвячені регулюванню спадкового договору, є недостатньо точними, про що свідчить, зокрема, положення ст. 1303 ЦК України, яка, визначаючи сторони спадкового договору, не чітко вказує,

чи може бути відчужувачем і юридична особа, чи йдеться лише про фізичну особу. Проте, комплексне тлумачення ст. 1303 ЦК України вкупі зі ст. 1302 ЦК України, де згадується про те, що умовою переходу майна до набувача є смерть відчужувача, врахування тієї обставини, що зазначена норма знаходиться в книзі VI ЦК України, присвяченій спадковому праву, дозволяє зробити висновок, що у цьому випадку мається на увазі саме особа фізична.

8. Хоча зі ст. 213 ЦК України впливає можливість тлумачення правочину судом лише на вимогу "однієї або обох сторін правочину", за буквальним змістом вказаної норми тлумачення спадкового договору після смерті відчужувача може вимагати лише набувач. Таке становище суперечить сутності цих відносин і може потягти ущемлення прав інших осіб.

Оскільки питання не може бути вирішене і за допомогою застосування аналогії закону з використанням норм про тлумачення заповіту і оскільки ст. 1256 ЦК України "Тлумачення заповіту" також відсилає до правил ст. 213 ЦК України, то з врахуванням положень ЦК України пропонується запровадити спеціальну норму "Тлумачення спадкового договору", в якій передбачити, що право вимагати тлумачення спадкового договору мають не лише його сторони, але й інші заінтересовані особи.

9. У зв'язку з тим, що ст. 73 Закону України „Про нотаріат” поміж переліку випадків, коли нотаріус накладає заборону на відчуження об'єкта нерухомого майна, не містить прямої згадки про посвідчення спадкового договору і це може створити непорозуміння на практиці, доцільно узгодити у цьому питанні новий Закон „Про нотаріат” з книгою VI ЦК України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мазуренко С.В. Суб'єкти спадкового права //Актуальні проблеми держави і права: 36. наук, праць. - Одеса, 2002. - Вип. 13. - С. 214-217.
2. Мазуренко С.В., Матвєєнко Т.Є. Захист прав спадкоємців нотаріусом //Актуальні проблеми політики: 36. наук, праць. - Одеса, 2002. - Вип. 13-14. - С 607-612.
3. Мазуренко С.В. Правовий режим майна, що є предметом спадкового договору з участю подружжя //Юридический вестник. - 2003. - № 4. - С. 80-83.
4. Мазуренко С.В. Історико-правовий нарис виникнення спадкового договору в Україні" //Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: 36. наук, праць. - Одеса: Юрид. л-ра, 2003. - С 167-169.

5. Мазуренко С.В. Актуальні питання визначення предмета спадкового договору в цивільному законодавстві України //Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук, праць. - Одеса: Юрид. л-ра, 2003. - Вип. 18. - С 582-587.

6. Мазуренко С.В. Особливості укладення спадкового договору //Право України. - 2004. - № 2. - С 111-114.

АНОТАЦІЯ

Мазуренко С.В. Спадковий договір у цивільному праві України. -Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. - Одеська національна юридична академія, Одеса, 2004.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню інституту спадкового договору за новим Цивільним кодексом України.

Вперше на науковому рівні провадиться дослідження правової природи і поняття спадкового договору за новим цивільним законодавством України. Основною метою дисертаційного дослідження є з'ясування поняття, сутності та значення інституту спадкового договору в сучасних умовах, особливостей визначення його предмета та суб'єктного складу, місця у системі цивільного права України, а також особливостей укладення, здійснення, зміни, розірвання та припинення.

У дисертації послідовно досліджуються цивільно-правова характеристика спадкового договору, співвідношення з іншими подібними правовими явищами. Сформульовані пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України.

Ключові слова: спадкування, договір, спадковий договір, заповіт, відчужувач, набувач.

АННОТАЦИЯ

Мазуренко С.В. Наследственный договор в гражданском праве Украины. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 - гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право, Одесская национальная юридическая академия. - Одесса, 2004.

Диссертация посвящена комплексному исследованию института наследственного договора по новому Гражданскому кодексу Украины.

Актуальность темы диссертационного исследования обусловлена отсутствием теоретических исследований в связи с отсутствием института наследственного договора в ранее действующем гражданском законодательстве.

Структура исследования обусловлена целью и задачами исследования и состоит из введения, четырех разделов, которые охватывают десять подразделов, выводов и списка использованной литературы.

В диссертации осуществлен анализ литературы, посвященной формированию и правовой природе наследственного договора. Сделан вывод о недостаточном уровне комплексного его исследования. Некоторые публикации, главным образом в виде комментариев, учебных и научно-популярных изданий по соответствующей проблематике появились только после принятия Гражданского кодекса Украины.

Поскольку категория „наследственный договор" касается общих понятий „договор" и „наследование", в процессе диссертационного исследования была использована литература, в которой рассматриваются вопросы этих аспектов договорного и наследственного права, имеющих отношение к проблематике диссертации.

В диссертационном исследовании рассматриваются вопросы более точного определения понятия „наследственный договор", а также определения категории наследственного договора, которые до последнего времени остаются неисследованными и носят дискуссионный характер

Подвергнуты анализу требования к лицам, которые могут быть отчуждателями и приобретателями, установлены границы распоряжения имуществом со стороны отчуждателя и требования к приобретателю. Проанализированы также обычные и случайные условия наследственного договора, его форма, рассмотрены основные вопросы нотариального оформления.

В диссертации осуществлен теоретический и научный анализ определения места наследственного договора в системе гражданского права Украины, так как от того, к какому типу и виду договоров относится наследственный договор, зависит возможность применения и регулирования соответствующих отношений, связанных с ним, общих положений об определенном типе договора, аналогии закона.

Рассматривается теоретический аспект выяснения особенностей изменения, расторжения и прекращения данного договора. Заключение наследственного договора проанализировано в двух аспектах: 1) определение содержания сделки, а отсюда и содержания соответствующих правоотношений, возникающих на их основе; 2) установление особенностей и правового значения процедуры оформления наследственного договора.

Основное внимание уделено анализу общих и специальных оснований его изменения и прекращения, а также оснований расторжения наследственного договора и его последствий.

Сделана попытка проанализировать и систематизировать предпосылки и последствия заключения и обеспечение соблюдения требований к характеру и порядку выполнения наследственного договора с соответствующими авторскими дополнениями Гражданского кодекса Украины.

В частности, обращается внимание на то обстоятельство, что в части 2 ст. 213 ЦК Украины упоминается о возможности толкования сделки судом лишь по требованию "одной или обеих сторон сделки". Из буквального смысла указанной нормы выходит, что толкование наследственного договора после смерти отчуждателя может требовать только приобретатель. Однако такой вывод противоречит сущности данных отношений и может ограничить права других лиц. Этот вопрос не может быть решен и посредством применения аналогии закона с использованием норм о толковании завещания, поскольку ст. 1256 ЦК Украины "Толкование завещания" также отсылает к правилам ст. 213 ЦК Украины. Поэтому с учетом сказанного в ГК Украины автором предлагается ввести специальную норму "Толкование наследственного договора", в которой следует предусмотреть, что право требовать толкования наследственного договора имеют не только его стороны, но и другие заинтересованные лица.

В диссертационном исследовании обращается внимание на то обстоятельство, что обеспечение выполнения наследственного договора возможно как с помощью специальных средств, установленных законом для таких правоотношений, так и путем использования общих способов обеспечения исполнения обязательств, а также использования мер гражданской ответственности, предусмотренных за нарушение обязательств.

В выводах сформулированы наиболее существенные положения, полученные в результате диссертационного исследования, внесены предложения по усовершенствованию гражданского законодательства.

Ключевые слова: наследование, договор, наследственный договор, завещание, отчуждатель, приобретатель.

SUMMARY

Mazurenko S.V. Contract of Inheritance in the Civil Law of Ukraine. - Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Law degree by the speciality 12.00.03. -civil law and civil process; family law; international private law, Odessa National Academy of Law. - Odessa, 2004.

The dissertation presents a complex investigation of the institute of contract of inheritance by the new Civil Code of Ukraine.

It is a pioneering scientific research of the legal nature and the concept of the Contract of Inheritance by the good Civil legislation of Ukraine. The main objective of the research is to determine the concept of, to reveal the essence of and to assess the importance of the Contract of Inheritance as a legal institution for present day legal practices. The object/subject structure of the contract, conditions for making, executing, altering and terminating a will are specified. The institute of the named type of contract is rated within the Civil Law of Ukraine system.

Consistently investigated are civil-legal features of the Contract of Inheritance, as distinguished from other related types of legal phenomena. Particular propositions to improve the Civil legislation of Ukraine are offered.

Key words: inheritance, contract, contract of inheritance, will, alienator, alienee.